

0000000000

ՊՐԱԿ Ա.

ՏՕՎԹ. Կ. Յ. ՓԱՇՍՅԵԱՆ

ՀԱՄԻՏԻ ՕՐԵՐԷՆ

ԴՐՈՒՅՑԵՐ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷՆ

ԻՆԶՊԵՍ

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԵՂԱՅ

Կ. ՊՈԼԻՍ

1912

Հեղ

2164

ՏՈՒԹ. Կ. Յ. ՓԱՇՏԱՅԵԱՆ

1999

302.

ԴՐՈՒԱԳ ՄԸ

ՄԵՐ

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱՆՑԵԱԼԵՆ

Տպագր. «ԱԶՆԱՍՏԱՆ»

1912

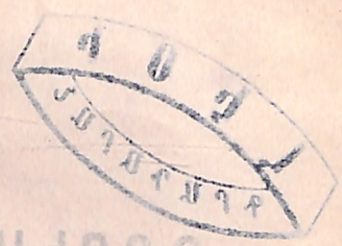

28 2169

72164-60

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՅՈՒՆԱՐԻ ՄԱՐԿԱ

0000

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՅՈՒՆԱՐԻ ՄԱՐԿԱ

ՀԱՅ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՅՈՒՆԱՐԻ ՄԱՐԿԱ

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Կրկնակի ձեռքակալութեանց եւ բանտարկութեանց պատճառով շատ դժուար եւ վնասակար եր մօտ վիճակաւ կարաններ եւ յուսահետներ պահել: Ուստի անուններու եւ թուականներու մոռացումը անխուսափելի է. մանաւանդ որ առ այժմ գտնուած տեղս ոչ մէկ աղբիւրի դիմելու հնարաւորութիւն չկայ:

Այդ պակասը կ'աւելացնէ յայտնի վերջին պրակի լաւեղումին մէջ:

Թ.Ա.ՓԱՌԻՆ

ԴՐՈՒԱԳ ՄԸ ՄԵՐ ՅԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆ ԱՆՅԵԱԼԷՆ

ԻՆՉՊԷՍ ՅԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆ ԵՂԱՅ

Կ. Պողոսյ Գում-Գափուի Մայր վարժարանին մէջ
յայտնի էի իրրեւ անհանդարտ աշակերտ մը, լայց չար չէի:
Շատ անգամ, զպրտցի երեկոյեան արձակուրդին,
մեր թաղիցի աշակերտները չուրջս հաւաքած, մատակաշ
թուրք թաղերը պատերազմի կ'երթայինք, հասակակից
թուրք երախտներու դէմ: Ճշմարիտ պատերազմ մըն էր,
քարեր, բիրեր կը փոխանակուէին երկուտակ, վերքեր
կ'ստանայինք ու վէրքեր կուտայինք: Կիրակի օրերը մեր
բանակը տուտարայնելով մեծ յարձակումներ կը գործէինք.
Թուրք երախտներն ալ յաճախ մեր թաղերու վրայ կը
յարձակէին: Այս պատերազմական վիճակը տարիներ չա-
րունակուած է: Հաշկական բանակին խմբադուր էս էի...:

Գահիրէ Գաֆեկ Եիւսէի տէր Գառնիկ Սիրունեանը,
որ իմ պատերազմական ընկերը եղած էր, 30 տարուայ
բաժանումէ մը յետոյ երբ առաջին անգամ Եգիպտոսի մէջ
իրարու պատահեցանք, մեր մանկական յիշողութիւններէն
ու յուշերէն խօսակցութեան առաջին առարկան դարձաւ
մեր այս կռիւները:

Ապրտցայ կեանքիս և գործունէութեանս նախասեր-
մերը շատ օրոշ կը տեսնուին իմ մանկական հոգերանու-
թեան երեկոյթներուն մէջ:

Իսկ բժշկական ուսանողութեանս չըջանին մէջ սեր-
մանացանի դեր կատարեցին Ներսէս Վարժապետեանի,
Նար Պէշի և մանաւանդ Խրիմեան Հայրիկի քարոզները:
Բնաւ տոխիւր չէի փախցներ անոնց քարոզներուն և դամ-
բանականներուն ներկայ գտնուելու:

Ինչպէս ամէն պատանի, ուսանողութեան ժամանակ
եւ ալ չտալովանց ընթերցատէր էի: Այս ընթերցատիրու-
թեանս գոհացում ստալու համար նիւթական վիճակս շատ
անբաւական էր, բայց եւ այնպէս, ինքզինքս ամէն լանդ
գրկելով եւ ասանդները իրարու քով հաւաքելով կորիկ
գումար մը կը կազմէի եւ անով վիպական գրքեր կը գը-
նէի: Նոյնպէս կ'օգտուէի ընկերներու եւ ծանօթներու
գրքերէն:

Ուսանողական տաղին տարիներուս մէջ, շատ մեծ
պատեհ տալիք մը ներկայացաւ ձրիարար յազիցում տալու
ընթերցատիրութեանս եւ գեղարուեստական ճաշակս դար-
դացնելու:

Կէտիք-Փաշայի Վարդովեան թատերախումբին մէջ Ակ-
նեցի երիտասարդ մը կար, — անունը մոռցած եմ — որ
յուշարարի կամ երկրորդական դեր մը ունէր: Այս երի-
տասարդը ինձ կը յանձնէր ձեռագիր գանազան թատերա-
խաղեր, գերակատարներու դերերը սուսնձին ասանձին
տրտազրկելու համար: Այս Աշխատութեանս փոխարէն ի-
րաւունք ունէի ձրիարար ներկայացումներուն ներկա
լրջալ: Ուրեմն այս կերպով բազմաթիւ թատերախաղեր
կը կարգայի եւ թէ ներկայացումներէն կ'օգտուէի:

Ուսանողական ամենալիւրջին տարիներուս մէջ, նիւ-
թական փոքրիկ եկամուտ մը ունեցայ. քանի մը ուսա-
նողներ քննութեանց պատրաստելով, սրնցմէ կը լիչեմ
գեղագործ Համբիկ Էմիրովեան, գեղագործ Մարտիրոս
Հովիւեան (վախճանած) եւ գեղագործ Անտոն Գալֆաեան
(այժմ բժիշկ): Այս դասաւանդութիւններէն տուցած գը-
րամս, փոխանակ ուսանողական եւ պատանեկական գը-
ւարճութեանց վառնելու, կը յատկացնէի գրքեր եւ թեր-
թեր գնելու: Հետզհետէ ձեռք բերի Նալպանտեանի, Քա-
մաւս Բաթիկայի եւ Ռաֆֆիի մէկ քանի կրկերք: Ակնեցի
ցրուիչի մը փոքր ամսական մը ստալով գրեթէ բոլոր թեր-

թերքը կ'ստանալի ի միջի այլոց նաեւ Թիֆլիսի Արձագան-
գը, կրկին վերադարձնելու պայմանով:

Մեր ժամանակները Պոլիս մէջ ուսանողական կեանք
կար եւ այլ ուսանողութիւն, բառին երրորդական միտ-
քով: Այդ կեանքին վրայ քիչ թէ չատ գաղափար էի
կազմած ուսանայ գրիչներուն ծանօթանալով: Նախա-
ձեռնարկ եղայ գէթ բոլոր համալսարաններու (անշուշտ
ոչ եւրոպական մտքով) հայ ուսանողները իրարու հետ
չփման մէջ դնելու, յաճախ հաւաքումներ ունենալու,
բայց ստանց սրոյ ծրագրի: Այս չիտմները ունեցան ի-
րենց օգուտները, մանաւանդ կըր մեր ուսանողական
խումբին մասնակցեցան Կովկասէն նոր եկած Վրթանէս
Փափագեանը (վիպագիր) եւ Պետրոս Տօնապետեանը (Արե-
ւելի խմբագիր): Ինչպէս ըսի, սրոյ ծրագիր մը չունէինք,
հետեւաբար ուսանողական չըջանակէն գուրս անձեր եւ
կը մասնակցէին մեր հաւաքոյթներուն, զուարճութիւն-
ներուն եւ խմբական պաշտօններուն: Ոչ-ուսանող ընկեր-
ներու մէջ կը յիշեմ Վահան Քիւրքճեան, Միտք Քօչուն-
եան, Արթուրի Համբարդարտան, իսկ ուսանողներուն մէջ
հետեւեալները՝ Միւլքիյէի վարժարանէն Արսէն Արսէնեան,
Ալճեան, իրաւարանական դպրոցէն Կարնեցի Կարապետ
Ռաֆաէլեան, Յակոբ Պաշի, Գեղարուեստից վարժարա-
նէն Արշակ Ֆէթիվաճեան (նկարիչ), Յակոբ Արապեան (ար-
ձանագործ), Լեւոն Զարֆճեան (ճարտարապետ). Բժշկա-
կան դպրոցէն Կարապետ Բաւմաճեան, Համբիկ Էմիրովե-
ան, Մարտիրոս Հովիւեան, Արշակ Ռաֆայէլեան (զին-
ւորական գեղագործ), Գրիգոր Օրազեան, Տօք. Եղսարդ
Թովմատեան, Տօք. Սարգիս Թահմիզճեան, Տօք. Անտոն
Գալֆաեան, եւ այլն:

Վրթանէս Փափագեանի եւ Պետրոս Տօնապետեանի
խորհուրդով «Ուսանողական Միութիւն» մը կազմելու
ձեռնարկեցինք: Կանոնադիրը պատրաստելու համար ու-

նեցանք քանի մը ընդհանուր ժողովներ: Միութեան ղեկավարը նպատակն էր չքառոր ուսանողներուն նիւթապէս օգնել և ուսանողներուն մէջ ամուր կապ հաստատել:

Մեր կազմած կանոնադիրը Ազգ. Ուսումնական խորհուրդէն վաւերացնելու համար, իբրեւ Միութեան պատգամաւոր ես և Արշակ Ֆէթվաճեանը Ուսմ. Խորհուրդին Ստեփանոս Գովաթի Շիշմանեանին (Մերկնց) ներկայացանք, Օրթագլուղի իր բնակարանը:

Մերկնց շատ դո՛ւ և ուրախ եղաւ, քաջակերպ և գովեց մեր ձեռնարկը, բայց կասկած յայտնեց որ կառավարութիւնը արդելք պիտի ըլլայ այդպիսի գլուխ Հայկօս կան Միութեան մը կազմութեանը, ուստի գործը չլիժէլու համար մեզ խորհուրդ տուաւ: Հայկականին աւել Միջազգային դարձնել Միութիւնը և հասարակաց կրթութեան նախարարութենէն վաւերացնել տալ կանոնադիրը:

Սրտերնիս կտրած, հորհակալութիւն յայտնեցով մեկնեցանք:

Կրկին ժողով գումարելով Միութեան կանոնադիրն Միջազգային ուղղութիւն մը տալնք և վաւերացման համար այս անգամ Մեարիք Գեղարեքին գիմնէինք: Նախարար Միւնիք փաշա մեզ սիրայիլ կերպով ընդունեց և հորհուրդեց որ այդպիսի օգտակար գործի մը ձեռնարկեր ենք: Մեր աղերսադիրը և կանոնադիրը Էնքիւմէնի մեարիքին զրկեց:

Ամիսներով նախարարութեան գլուխը գայլինք եկանք, առանց որոշ պատասխան մը տանելու: Յուսահատական էր այս ձգձգումները, թէ և մեր կրիստոսարդական և անգլիկոսական սպառնալիքները:

Ամիսներ վերջը հազիւ Էնքիւմէնը իր որոշումը մեզ հաղորդեց. այդպիսի Միութեան մը կազմութիւնը յարմար չէր նկատուած...:

Հասարակաց լուստարութեան ծառայող ժողով մը արգելք կը հանդիսանար լուստարութեան նպատակը ըն-

կերութեան մը...: Հակասութեանց երկիր. ամէն բարենպաստակ ձեռնարկներու մէջ քաղաքական թաղուն նրպատակներ դուշակել...:

Սակայն մենք չուսահատեցանք. ուսանողութիւնը դարձեալ սկսաւ իր նախկին հաւաքովիները շարունակել: Այս հաւաքովիներու մէջ Ազգին տառապալից վիճակը յաճախ խորհրդակցութեանց նիւթ կը դառնար, մեր բոլորին ազգասիրական եռանդը միշտ վառ կը մնար, կատարեալ ազգայինցիներ դարձած էինք. այն ժամանակ զեւ յեղափոխութեան անունը չկար, բայց անոր շատ մօտ գաղափարներ կը ծնէին մեր մէջ:

Զէյթունցի Յարութիւն Չաքրեան, մեր թաղը բնակիչներ, յաճախ առիթներ կ'ունենայի անոր հետ տեսնուելու: Իր պատմութիւնները և գաղափարները խոր տպուկութիւն կը գործէին իմ վրայ: Կը մտածէի թէ ազգայինցիութեան տարրեր բան մը պէտք է ըլլար մարդ, կարենալ օգտակար ըլլալու համար գաւառներու մէջ տառապալիք մեր հայրենակիցներուն: Բայց ինչ ըլլալ: Որոշ չէի գիտեր. մեզնի կ'զգայի թէ ազգայինցիութիւնը բաւական չէր ամօքելու համար դաւաճեցնելուն ցաւերը:

Թէ և առանց որոշ ծրագրի, բայց հատուտապէս որոշած էի բժշկական վկայական առնելէ անմիջապէս վերջը երթալ գաւառները և գործել:

Բայց ինչպէս գործել, ինչ գործել...:

Երբոր Մկրտիչ Փորթուգալեանի Արմէնիա թերթը Մարտիկոյ մէջ հրատարակուելուն լուրը կարդացի, Պոլսոյ լրագիրներուն մէջ, անմիջապէս յաճախորդագրուեցայ:

Մեծ յոյս ունէի որ Փորթուգալեանի թերթը ինձ խորհրդատու պիտի ըլլար, գաւառներու մէջ ապագայ գործունէութեան համար, պարզելով ինչ և ինչպէս գործելու ունին:

Երբ մէկ երկու թիւերը տուայ, ուրախութեամբ շատ ու սահման չունէր, կրկին և կրկին կարդացի դանդաղ,

բոլոր ընկերներս ձեռքէ ձեռք խրեցին : Փորժութեանի ազատաշունչ և հայրենասիրական գրուածքները մեր սիրտն ու հոգին կը դգուէին , մեր երիտասարդական գանկերը կը փոթորկէին , մեծ գոհունակութիւն կ'ըզայինք , կարծես թէ անոր խրաքանչիւր խօսքը մէյ մէկ զնդակներ ըլլային , ուղղուած մեր թշնամիներու սրտին . մեր սրտերը կը դոխնային , այնպէս կ'ըզայինք թէ այդ խօսքերը մէյ մէկ սպեղանիներ էին մեր չարչարուած գաւառացիներու վէրքերուն համար և անոնց վիճակը բարեփոխուած էր :

Երիտասարդական երանգ . . . :

Պատանեկական երանգ . . . :

Գրչի յեղափոխութիւն էր այս , որ աւանգ , մինչև աշոտ , մեր պատանեկական միամտութեամբ , շարունակուեցաւ կարգ մը հայ յեղափոխական կուսակցութիւններու կողմէ և կը շարունակուի դեռ . . . :

Բայց 25 տարի յետոյ ներկի է այդ միամտութիւնը . . . :

Ո՛հ , այդ միամտութիւն չէ , այլ անձարակութիւն . . . խաբեղայութիւն . . . : Եղան կուսակցութիւններ որ հարիւր հազար սակիներով Հայաստանը փրկելու միամտութիւնը ունեցան , և այդ գումարը ձեռք բերելու համար նոյնիսկ ոճիրներու առջև կանգ չաւին . . . :

Բայց արդեօք միամտութիւն էր այդ : Ժամանակը ցոյց տուաւ որ սրբող խաբեղայութիւն մըն էր : Հազարաւոր սակիներ , կորզուած աշխատաւոր դատաւարդէն , անհատներու շուայտութեանց ծառայեցին :

Եւ դեռ ոչխարամիաներ կան , որ երեւց քրտինքի արդիւնքով այդ ձրիակերները կը պարարտացնեն :

Արդահատելի ու ցաւալի է այս :

Օր մը անապատի կերպով սոսիկան մը մտաւ մեր տունը և զիս հրաւիրեց սոսիկանութեան նախարարութեան մօտ :

Այս անակնկալ ձերբակալումը թէ զարմանք թէ վախ պատճառեց ինծի . կը կտակածէի որ եռանդիս չտիպանայութիւնը կառավարութեան ուշադրութիւնը գրուած է :

Ոստիկանը ձերբակալութեանս պատճառը չէր գիտեր և կամ չէր ուզեր յայտնել : Անոր առաջնորդութեամբ մտայ սոսիկանութեան նախանարութեան գուռը : Զարմանքս մեծ եղաւ երբ այնտեղ հաւաքուած տեսայ կանչուած բազմաթիւ Հայեր որոնք նոյնպէս չէին գիտեր իրենց ձերբակալման պատճառը :

Ոստիկան մը զիս նախարարին ներկայութեանը տարաւ :

Նախարարը խոժոռ նայուածքով մը բժշկական ուսանողի հագուստս վերէն վար չափել յետոյ կապոցը չրացուած թերթ մը նետեց առջևս :

— Այս քու հացէղ է , եղաւ առաջին հարցումը : Իսկոյն ճանցայ թերթը , — Արմենիան էր , իմ հասցէովն : Ուրանար տւելորդ էր : Ուրիշ կապոցներ ալ կային , անչափ ուրիշներու հացէղով , որոնք դուրսը կ'ըստէին , իրենց կարգին հարցաքննուելու համար :

Փոտոատուէն հաւաքելով բոլոր Արմենիաները տնոնց վրայ դնուած հացէղներուն չնորհիւ ձերբակալեր էին բոլոր բաժանորդները :

— Այո՛ , պատասխանեցի :

— Ուրեմն չես ուրանար որ դուն անոր միւզիւր (մնասաւոր) զաղափարներուն համակիր ես :

Սոսկացի : Յեղափոխական թերթ կարդայաւս համար կառավարութիւնը զիս յանցաւոր կը նկատէր : Յուզումս զսպելով եւ պաղարիւնութիւնս զանկով պատասխանեցի .

— Նախ որ յեղափոխական թերթ մը ըլլալը չէի գիտեր , որովհետեւ եթէ այդպէս ըլլար , Պոլսոյ թերթները անոր յոյս տեսներ չէին յայտարարիր , ես այդ յայտարարութիւնէն խաբուելով բաժանորդ գրուեցայ :

Պատասխանա չատ տրամարանական էր : Նախարարը

սիւշ սիւշ աչքերուս մէջ հայեցաւ, կարծես այնտեղ կուգեր կարդալ խօսքերուս անկեղծութիւնը... :

— Շատ լաւ, կը հաւատամ, բայց եթէ ուրիշ անգամ նմանօրինակ յանցանքի մը մէջ դանուխ, քեզ բանտերը կը փոստեցնեն :

— Կո վստահացնեմ ձեր վստածութիւնը, որ անգիտակցաբար գործած եմ այդ յանցանքը :

Նախարարը առջեւ թղթի կտոր մը նետելով ըսաւ .

— Ուրեմն գրէ և ստորագրէ որ ասկէ վերջը այլևս այս թերթը չպիտի ստանաս :

Հրամանը կատարելով այդտա արձակուեցաւ :

Տակաւին իսկապէս յեղափոխական չեղած միմիկնմիւս եղայ (կատիածելի դառնալ) ինչպէս կ'ըսեն թուրքերը :

Այս գէպը սակայն իմ եռանդը չպակսեցուց. անկէ վերջ սկսայ դադանի կարդալ թերթը, որ իրրի նաւակ ծրարով կը զրկուէր թուրքիս :

Մինչև ցարդ նկարագրածս գէպերը, երևոյթները և ազդակները, բարեշնչութեան բնական օրէնքով, ինձ ազդալինճութենէ գէպի յեղափոխութիւն առաջնորդեցին :

Բայց այդ դեռ բաւական չէր, պէտք էր աչքով տեսնել զուլումը, անոր գործած աւերը, պէտք էր լսել հառաչանքները, լացերը և ողբերը, չօչափել մահառիթ վերօերը, գիաղնութեան ննթարկել յօշոտուած դիակները ճահիլ կոյսերու և ճիւղան երկատարողներու : Այ՛ս, պէտք էր այս ամէնը աչքերով տեսնել, ակունջներով լսել, ու զգալ և յուզուիլ :

* *

1888 Մարտ 21-ին բժշկական վկայականս ստանալով որոշեցի ամիջապէս դաւառները երթալ :

Փնտռեցի այնպիսի տեղ մը, երկրին մէջ այնպիսի խոր վայրեր՝ ուր դուլումը աւելի մեծ բլար, ուր կ'անքի պայմանները աւելի դժոխային :

Նպատակին հասալ, թաղապետական բժշկի պաշտօնով Բալու գացի :

Ճիշտ որ վնասուած տեղս էր : Ոչ հեռագիր կար և ոչ ալ փօստ : Նամակ կամ լրագիր Պարբերդի փոստատունէն բարեկամ մը պէտք էր ստանար և ջորեպաններով զրկէր Բալու. նոյն ձևով պէտք է զրկէինք նաեւ մեր նամակները : Քաղաքը քրդաբնակ էր, բուն թուրքեր միայն պաշտօնականներ և զինուորներ էին, իսկ Հայերը չառ ճնշուած և տառապած :

Օր չէր պատահեր որ թէ քաղաքին մէջ, թէ գիւղերը և թէ Արածանիի գէմի ավիր՝ քրդական ամառանոց-պարտէզներու մէջ ոճիր մը չգործուէր, ու ևս պաշտօնիս բերումով օրական 2-3 բժշկական բաժօր գրէի :

Հայերն ալ ենթակալ էին այս վայրագութեան : Քանի մը ամիսներ առաջ, իր տանը մէջ Քրտերը ուղաներ էին Պէրպէր Գրիգորը, քիչ յետոյ Լարչեան եղբայրներու մայրը : Ոճրագործները բանտարկել և պատժել տարու համար, քաղաքին հայազգի հարցաքննիչ փոստարան Յովհաննէս էֆ. Քէչիկեան խիստ կերպով գործը կը հետապնդէր : Յաջողեր էր քանի մը քրդեր բանտարկել տալ, որոնք սակայն կաշառքի հնորիւ Տիգրանաւ կերտի բանտէն ազատ արձակուած էին... :

Իմ Բալու գտնուած միջոցիս քանի քանի անգամներ քուրդերը հայ կիներ փախցուցին, որոնք Արածանիի սփր լուսացք կ'ընէին, օրերով պահեցին իրենց մօտ և իրենց դադանային ցանկութիւնը յագեցնելէ յետոյ արձակեցին :

Յովհաննէս Քէչիկեան, կառավարութեան արկղակալ, Չմկիածագցի Վարդան Վարդանեան և նախկին արկղակալ Ղազարոս Շաղրճեան գաղափարական և ազգասիրական երրորդութիւն մը կը կազմէին : Անոնց գոյութիւնը ինձ համար մեծ միջոցառութիւն մըն էր, անբաժան բնկերներ եղանք, զիշեր ցերեկ իրարմ մօտ էինք :

Օր մը Վարդան էֆ. հետ գիւղերը պտոյտի կ'առնէինք, քաղաքին մօտ հայաբնակ գիւղ մը մտանք, որուն

անունը մոռցած եմ: Գիւղի գրեթէ կից գիւղատէր աղան (Իսրահիմ կամ Հիւսէին պէյ, ըստ չեմ յիշեր) ապարանք մը ունէր. երկու օր առաջ այդ պէյը գիւղի քահանային կոյս աղջիկը առեւանդելով իր մօտ կը պահէր, հովառակ գիւղացիներուն եւ ծնողներուն լալազին թախանձանքնուրուն, անպակ չընէր աղջիկը չէր յանձնէր:

Երբ այս գիւղը մտանք, սուգի մէջ գտանք գիւղացին, բոլորին դէմքն ալ տխուր, բոլորին սիրտն ալ կտարած էր:

Այս սրտաձմիկի եւ սարսաղեցիկ դէպքը մեր վրայ շատ վատ ազդեց. մեր կրած յուզումէն եւ ջղադրգուումներէն ձեռքերնս կը դադար, սրտերնս արագ արագ կը բարձրանէր:

Գիւղացիք ահաբեկուած էին: Ամէնքուն դէմքին վրայ նուաւսացուցիչ համակերպում մը կը կարդացուէր... Գիւղացիներու այս վիճակը մեզ աւելի կը գրգռէր: Մեր առաջին մտածումը կըստ անմիջապէս յարձակիլ դադարէին օրջին վրայ, կտոր կտոր ընել չարագործը եւ աղջիկը, հետեւորար հայտնական պատիւը փրկել:

Վարդան էֆ. բարկութեամբ գիւղացիներուն ըստ.

— Այ՛ ինչ օրի համար կ'ապրիք, պատիւնիդ ձեռքերնուդ կ'առնեն եւ դուք կ'ուզէք ձեր անպատիւ եւ ստոր կեանքը քարջ ապ, անասուններ: Նոյնիսկ անասունները իրենց ընտանիքներու համար ձուլ կը պաշտպանեն իրենց էգը, իսկ դուք անասուններէն ալ ցած էք...:

— Ինչ ընենք, աղա, մենք գերիներ ենք պէյի ձեռքը:

— Աւելի՛ վատ, պատախանցի, գերի, անպատիւ եւ ստոր ապրելէ աւելի նախընտրելի է պատուով մեռնիլ: Բոլոր գիւղացիքդ միտաին յարձակեցէք արդ ոճրագործին վրայ, տունը տեղը քարուքանդ ըրէք, յօշտեցէք անոր պիղծ մարմինը ու պատիւնիդ փրկեցէք:

— Զեր բաժըր շատ հեշտ է, վայրկեանի մը գործ է,

պատախանցին գիւղացիները, բայց վերջը չէ որ անոր մարդիկը յետոյ մեր ամբողջ գիւղը քարուքանդ կ'ընեն եւ մեզ ամէնս կը կոտորեն...:

Վարդան էֆ. ի գոյնը նկատեց էր, կրած հոգեկան յուզումին հետեւանքով:

— Երթանք, ըստ ինձ, այս մարդիկը իրենց խոտային եւ անասնական ապրումին համար ամէն նուիրական բան զոհելու վարժ են, ստոնք սիրտ չեն կրեր, հոգի չունին: Գիւղէն հեռացանք սրտաբեկ եւ յուսախտուր:

Զգիտեմ, ո՛վ իրաւունք ունէր, գիւղացիք թէ՛ մենք: Գիւղեր գնելու համար 15 օրուայ արձակուրդով Սարբերդ կը գտնուէի. առաջնորդ Ղեմադ կայիսկ. Շիշմանեանի տունը հիւր էի:

Արձակուրդիս վերջնապուն քանի մը օր մնացած՝ Ղեմադ կայիսկոպոս Բարսէն մասնաւոր սուրհանդակով համակ մը ստացաւ, ծանր դոյժ մը կը հաղորդէին: Քուրդերը սպաններ էին փառաւորան Յովհաննէս էֆ, Քէշիշեանը (Տէր Մինասեան) եւ Արամանին նեակը. զիակը երկու օր յետոյ գտնուէր էր: Զինուորական բժիշկը, իմ բացակայութեանս, քննութիւնը ինքը կատարելով խեղդուած ըլլալուն վկայագիր մը տուէր էր: Հայերը բժիշկին տուած անճիշտ վկայագրէն գոհ չմնալով, խանութները փակեր եւ պահանջէին էին որ զիակին քննութիւնը եւ կատարեն:

Դոյժը սարսափելի էր, բարեկամիս չարաչար սպաննուիլը հոգեպէս ընկճեց զիս: Սրտայուզումէս աչքերու լեցուեցան, մարմինս ամբողջ թուլացաւ, ինքզինքս գրտնելու համար քանի մը վայրկեան գլուխս ձեռքիս մէջ պահեցի:

Ղեմադ կայիսկոպոս ինքն ալ յուզուած էր, սրտաճրմիկ համակը քանի կը կարգար, դէմքին գոյնը կը փոխուէր, վշտի եւ ցատումի արտայայտութիւն կը ունենար կը դոյսնային, վերջապէս չկրցաւ դադիլ իր արտասուքը:

— Սիրելի Տօքթօրս, բոս մարած ձայնով մը, չուտով դնայ Բալու, խղճամիտ և արդար քննութեանդ վկայականը տալով ժողովուրդը հանդարտեցուր, քու ներկայութիւնդ անոնց համար մեծ սիրտանք և մխիթարութիւն կ'ըլլայ:

Անմիջապէս ճամբայ ելայ:

Սպանութեան չարժանիքը չատ պարզ էր: Յովհաննէս Էֆ.ի անխոնջ ջանքերուն շնորհիւ, մեր նախապէս յիշած ոճիրներու հեղինակներուն բանտարկութիւնը մեծ զրպուտ տալով բերւած էր Քրդերուն մէջ: Պարզապէս իրենց վրէժը լուծած էին:

Յովհաննէս Էֆ.ի 5 օրուայ թաղւած դիակը դերձմանէն հանելով զինուորական բժշկին ներկայութեանը նոր քննութիւն մը կատարեցի: Քննութեան արդիւնքը ցոյց տուաւ որ նախապէս մարդկային ձեռքերով խեղդուած ու յետոյ գետը նետուած էր:

Զինուորական բժիշկը իմ այս եզրակացութիւնս չուղեց հաստատել, հետեարար մերժեց բաբօր ստորագրել: Պարզ կ'երևար որ ոճրագործներէն կաշառուած էր և քիչ մըն ալ կրօնային զգացումներու հետեւելով կ'ուզէր պաշտպանել իր հաւատակիցները:

Զինքը ծուղակը ձգելու համար ուրիշ միջոց մը առաջարկեցի:

— Դուք պարտաւոր էք, բոյ, դիակին վրայ տեսնուած բոլոր նշանները բաբօրին մէջ յիշել, եզրակացութիւնը և որոշումը կը թողունք Պայտը բժշկական ժողովին— վրձնողը թող ան ըլլայ:

Այս իրաւայի առաջարկը չիրցաւ մերժել, ժամանակը ուշ էր, տեղեկագրին պատրաստութիւնը հետեւեալ օրուն ձգեցինք:

Բժշկական ժողովը անկասկած տեղեկագրուած նշաններուն վրայ պիտի վճռէր նախապէս մարդկային ձեռքերով խղղուած և յետոյ ջուրը ձգուած ըլլալը:

Հետեւեալ օրը տեղեկագիրը պատրաստեցի, րաց զինուորական բժիշկը յետաձգեց ստորագրել:

Նոյն օրը մարդապան պէյերու կողմէ մօտս եկաւ պիլէսիլիի ռեյիսը, ինքն ալ քուրդ պէյ մը՝ և աղաչեց որ զինուորական բժիշկին տուած բաբօր հաստատեմ և ի վարձատրութիւն իմ այս ծառայութեանս՝ 50 տկինոց քսակ մը զբաւ առջնա:

Բացարձակապէս մերժեցի: Թողապետութեան նախագահը բարկացած մօտէս հետացաւ:

Ես իմ առանձին տեղեկագիրս, իր եզրակացութեանը հետ, տօնարեցայ կառավարութեան ներկայացնել: Այս գէպը իր ժամանակին (1888 Օգոստոս) մանրամասն նկարագրուած է Արեւիկի մէջ:

Առաջւորւած կաշառքը մերժելու և ճշմարտութիւնը հաստատելու համար քուրդերը ինձ հետ ալ թշնամացան. վրէժխնդիր ըլլալու համար յարմար առիթի մը կ'սպասէին: Եւ այդ յարմար առիթը միշտ կարող էին ընտելծել, զիս հիւանդի մօտ հրախրելով: Յովհաննէս Էֆ.էն յետոյ կարգը ինձ պիտի գար, այս ոճիրները կազակեցական և յաջորդական բնաւորութիւն մը ունէին:

Բարեկամներս չատ լաւ խմանալով անոնց չար զխտւորութիւնը, ինձ խորհուրդ տուին Բալուէն հեռանալ:

Տիրող կամայականութիւնները, պաշրպօզուքութիւնները և գոթապիւն պայմանները հաստատելու համար հետեւեալ գէպքը բուական է:

Քուրդ կոյսի մը պատիւը բռնաբարուած էր քուրդ պէյի մը կողմէ: Դատարանը բոս օրինի բժշկական վկայական մը կը պահանջէր բողոքողներու գաթին ընթացք տալու համար: Երբեւ թաղապետական բժիշկ քննութիւնը ինձ յանձնուեցաւ: Բայց ինչ քննութիւն...: Ոստիկանապետը կը պահանջէր որ աղջիկը քննուէր քուրդ տատմարի մը կողմէ և անոր յայտարարութեան համեմատ կազմէի իմ բաբօրը:

Պարզ էր որ ես մերժեցի, հակաբնական եւ հակաօրինական գտնելով առաջարկը:

Ասոր վրայ ուստիկանապետը երեսիս պտուայ:

— Այստեղ Քիւրախատան է, ոչ օրէնք կայ եւ ոչ կոնսն:

— Եթէ այդպէս է, ինչու համար բժշկական օրինաւոր բարօր կը պահանջէք կոր, գտաւարանք թող տատմարին վկայութեանը վրայ իր վճիւր արձակէ, բախ:

Ընթերցողները անշուշտ նկատելի են նաեւ, որ մինչեւ ցարդ մեր նկարագրած այս գուլումները, մարդասպանութիւն, կոյսերու բռնաբարում, կեններու առեւանգում, ինչպէս նաեւ թաղան, աւաղակութիւն, հրձիգութիւն, կառավարական ճնշումներ, կաշառքներ, միւլթէզ գիմական անխղճութիւններ՝ այս բոլորը տեղի կունենային յեղափոխութենէն շատ առաջ: Ուրեմն, յեղափոխութենէն առաջ արդէն կեանքը անտանելի էր, պայմանները դժոխային, գուլամը իր գազաթնակէտին հասած: Պատրիարքական տեղեկագիրներն ալ նոյն բանը կը հատուտեն: Այնպէս որ կարգ մը փայթօլուններու մերադրանքները՝ ուղղուած յեղափոխութեան եւ յեղափոխականներու հասցէին՝ պարզ վայրահաջութիւններ են:

Այս դժոխային պայմաններու դէմ ընդվզումը, կեանքի, պատուի եւ ինչքի պահպանման բնագոյական շարժումը եւ դարձեալ կերպը միթէ՝ նախնական պարտականութիւն մը չէր...

Սրդեօք այդ փայթօլունները եւ մեր նահատակներուն հայհոյող տորկամիտները անտարբեր աչքով շարտի դիտելն նոյն դէպքերը, եթէ իրենց անձին վրայ իրենց չըջանին մէջ պատահէին, իրենց կինը բռնաբարէին, իրենց կոյս աղջկան կամ քրոջը պատիւը պղծէին, իրենց գաւազը սպաննէին, իրենց գոյքը կողոպտէին:

Պատասխանը դժբաղդաբար հաստատական պիտի ըլլայ, իրենց խորհրդակերպը պարզ ազատացի էր:

Բայց հոգ չէ, անպատիւ ապրիլ, զրկուած ապրիլ ասոր կեանք մը, անտանելի ալ ցած՝ խոտային կեանք մը վարել, բաւական է միայն ապրիլ:

Բայց սրտնք էին խկապէս ապրողը, անոնք՝ որ իրենց հայրենակիցներուն պատիւը փրկելու համար կախաղան կը բարձրանան, բանտերու մէջ կը փոսին, թէ անոնք որ ամէն բան վրայ տալով միայն ֆիլիքական տորհաբարչ գոյութիւններն կը պահպանեն:

Քաղաքակիրթ աշխարհը վաղուց թքեր է այդ տեսակ կեանքի վրայ: Ուշ կամ կանուխ սրղնտակիք մարմնին համար, ան բնաւ չի՝ գոհեր բարոյական ու հոգեկան մաքուր եւ ազնիւ սկզբունքներ:

Վասնզոր անհերեւ էր: Ղաղարստ էֆ. Եագրճեանի հետ գիշերով ճամբայ կանք եւ երկրորդ օրը հասանք Խարբերդ: Հրաժարականս Խարբերդէն զրկեցի Բաղու, մէկ օրինակն ալ Պարսոյ բժշկական ժողովին:

Ղրկածս պարզ հրաժարական մը չէր ալ պատճառաբանեալ՝ երկրին դժոխային պայմաններով: Հրաժարականէ աւելի բողոքագիր մըն էր:

Այն ժամանակ զեռ ներկի էր այս յանդգնութիւնը որովհետեւ յեղափոխական գաղափարին դէմ հալածանքը մեծ ծաւալ չէր տուցած:

Եւ ասանք միայն Բալուի մէջ պատահածներն էին, քանի մը ամառան մէջ խմաշքերովս տեսածները. Հապա միւս հայաբնակ գաւառները, Վանի, Մուշի, Բաղէշի, Կարինի, Խարբերդի Տիգրանակերտի նահանգները...

Ամէն տեղ բռնակալութեան միեւնոյն ծանր շղթաներն էին որ կը ճնշէին. միեւնոյն հեղձուցիչ միջնորդորդ կը տիրէր:

Քառմեկուցիչ դէպքերը կարծես ուրուականներու նման զիս կը հաղածէին: Խարբերդի մէկ քանի օրուայ քնակութեան միջոցին հետեւեալ դէպքը պատահած էր:

Ճամբաներու շինութեան պարտաւորեցուցիչ աշխատութեան գացող տեղացի չորս զաւակներու տէր չքաւոր հայ մը, կ'երեւի իր քիչ մը դանդաղկոտութեան պատճառով, տոտիկանի մը կողմէ գլխին հարուած մը կ'ընդունի և մահը վայրկեանական կրկայ:

Հայերը կը պահանջեն որ դիպոցնութիւնը կատարուի նաեւ հայ բժիշկներուն ներկայութեանը: Թաղապետական Արհաւուտ բժշկին հետ, ևս և տօքթ. Ճէվանիրճեանը միտնողին գանկը բանալով կը հաստատենք հարուածին հետեանքով մեռած բլլար:

Բայց արդիւնքը:

Անշուշտ, չառ չառ իրրեւ պտտիմ, տոտիկանը ուրիշ նահանգ մը փոխադրած պիտի բլլան:

Նոյն միջոցներուն՝ Մալաթիոյ թաղապետական բժիշկ Տօքթ. Ալէքեան հրաժարած էր ամուսկանին անդոհացուցիչ բլլարը առարկելով:

Արարեբդի՛ վալին՝ Հասան պէյ՝ մասնաւոր պուլուլ-բուլով (հրամանաւոր) գիտ Մալաթիոյ թաղապետական բժիշկ կարգեց:

Թորոս էֆ. Տէմիրճեանի բնկերակցութեամբ Մալաթիա հասնելով առաջնորդեցին աներոջ՝ Ասաուր ուղա Սալաֆեանի տունը, ուր քանի մը ամիսներ մնացի:

Տօքթ. Ալէքեանին չառ հաճելի չեկաւ ներկայութիւնս, որովհետեւ, ինչպէս վերջէն իմացուց, իր հրաժարականը, ամուսկանը աւելցնելու խաղ մին է եղեր: Նոր աղերսաւոր մը տուաւ միւթէսարքի փոխանորդէն, խնդրելով, որ նախկին պայմաններով գինքը բնդունին: Միւթէսարքի փոխանորդը տեղացի կաշտակեր թուրք մը բլլալով, կաշաւքի չնորձիւ կ'ընդունի առաջարկը և գիտ Պէհէնի բժիշկ կը կարգէ, միեւնոյն ժամանակ յայտնելով Պոլսոյ բժշկական ժողովին: Առանց կանխաւ իմ հաւանութիւնս առնելու եղած այդ կարգադրութեան զէմ կը

բազմքեմ թէ իրեն և թէ Պոլսոյ բժշկական ժողովին: Եւ տակաջն, տեսնելով որ խնդրոյն մէջ կ'նոջ մաս ալ կայ, խոհեմութիւն կը համարեմ հետանալ Մալաթիայէն:

1888 Դեկտեմբերին առանց կարեւորութիւն տալու ձիւն ու փութին, գժուարին և վտանգաւոր ճամբորդութիւն մը կատարեցի զէպի Տիվրիկ:

Առաջին տարին «ազգայնեմութիւն» ըրի, աշխատեցայ կիլիկիոյ կաթողիկոսական այդ թեմին մէջ, Ազգային Սահմանադրութիւնը հաստատել, հանրային բոլոր գործերուն աւելի կանոնաւոր և արդիւնաւէտ ուղղութիւն մը տալու համար:

Զեռնարկիս մէջ յաջողեցայ, կազմուեցան քաղաքական և կրօնական ժողովներ, գաւառական լիազօնեցող ժողովը, որուն տնտեսաւորն էի: Ընտրութեանց տեղեկագիրը Միմն պէյի վարչութեան օրով վաւերացուեցաւ:

Երկրորդ տարին բաւական մեծ պոպոյաներ կատարեցի Տիվրիկի, Ակնայ և Քուրուչայի հայաբնակ գիւղերը. ինչպէս նաեւ Ակն քաղաքը: Տպաւորութիւններու կը հաղորդէի ձեռիսէյի Շարգիյի և Փոււնջ լրագիրներուն: Յօդուածներուս մէջ կը շօշափէի բացի տեղեկագրական նիստ ու կացի, վարք ու բարքի խնդիրներէն, նաեւ ժողովուրդի տառապանքը, զրկանքը և թշուառութիւնը՝ գլխաւորաբար վաշխառուներու, երկրագործական պանքայի, կաշաւակեր պաշտօնեաներու, հայ մասնիչներու պատճառով:

Մուցայ յիշել, որ Մալաթիա գտնուած միջոցիս հայ մասնիչի մը զրոյարտութեան հետեանքով, խել մը Հայեր բանտարկուած էին, և երկար բանտարկութենէ յետոյ, անմեղութիւննին հաստատուելով ազատ արձակուած:

Զարմանալի էր, որ յեղափոխութեան գոյութիւնէն առաջ մասնիչները ծնունդ տուած էին...: Անձնական խնդրէ մը տուալ եկած պարզ զրոյարտութիւն մըն էր զէպրը:

Բայց բաղմամբ է Հայեր ամիսներով բանտերու մէջ չար-
չարաւոր և ունեցած չունեցածնին ծախելով կաշառք էին
տուեր . . . :

Միամտաբար այս չարքերն դարձանք պահանջող նա-
մակ մը գրեցի Աշրքեան Պատրիարքին , որուն մէկ օրի-
նակը լոյս տեսաւ . Հայրեմիք ին մէջ : Կր պահանջէի որ զր-
պարտութեանց պարագային , եթէ զրպարտութիւնը չհա-
տատուի , օրէնքին արամադրութեան համեմատ զրպար-
տիչը իր արժանի պտտի՞ր (միւֆթիքի ձեղատի) կրէ :

Տիփրիսի մէջ ալ Մայաթիոյ նման թաղապետական
բժիշկի պաշտօնի խնդիր մը ունեցայ :

Նախկին թաղապետական բժիշկը, Թահմիզեան , օրի-
նաւոր վկայական չունենալուն պատճառով Պոլսոյ բժշ-
կական ժողովին կողմէ պաշտօնանկ եղած էր :

Ժողովուրդին ցանկութեամբ այդ պաշտօնը ինձ յանձ-
նեցին : Բայց Թահմիզեան վստահ կաշառքի հրաշագոր-
ծութեան վրայ , առաւ նուէներով և կաշառքներով մարդ
մը Սերասիա գրեց , մարդ մըն ալ Պոլիս , անշուշտ Պոլ-
սոյ բժշկական ժողովին հայ անդամը՝ աօքիթ . Յակար պէյ
կոնտանեանը՝ կաշառելու համար :

Եւ ինչ կը կարծէք , իբրեւ ոչ օրինաւոր և արտօնեալ
բժիշկ պաշտօնանկ եղած այդ մարդը կուսակալ Մէմուտ
պէյի և Յակար պէյի կոնտանեանի կերած կաշառքներուն
չորհին՝ վերտոն թաղապետական բժիշկ եղաւ , իսկ ինձ
ալ Պէնէնիի ճամբան ցայց արուեցաւ , Պոլսոյ բժշկական
ժողովին կողմէ , կուսակալին միջոցաւ :

Ահա ուրանդ էր հոստոմ թրքական արդարութիւնը ,
օրէնքի յարգանքը . . . :

Կամայականութիւն և կաշառք , ահա կատարու-
թեան չարժիշ մեքենաները . օրէնքը և արդարութիւնը
տոտնց չորջր կը գտնային . . . :

Հիւսնդներու պատճառով յաճախ կը հրախրուէի չըր-
ջակայ հայ գիւղերը , բայց աւելի Բիսկեան : Շատ սիրած

էի այս գիւղը իր անառիկ դիրքին , կարիճ երիտասարդ-
ներուն , քաղաքակիրթ հասարակութեան և իշխանավայել
բնակարաններուն պատճառով : Շատ անգամ առանց հի-
ւանդ ունենալու , երբ մօտակայ գիւղերը կը գտնուէի ,
ձիւ ակամայ Բիսկեան կը քչէի : Եւ եթէ գիւղին երիտա-
սարդները նախապէս իմանային գիւղ դալս , քալուլ-զու-
նալով մէկ երկու ժամուայ ճամբայ ընդառաջ կուգային :
Հրացանները կ'որոտային , ազգային երգերը մօտակայ սա-
րերէն և ձորերէն կ'արձագանդէին , կաքաւներու նման
ցատկերով ու կայտուելով և գիւս հանդիսաւոր թափարով
գիւղ կ'առաջնորդէին :

Ինչ երանելի օրեր էին . . . :

Այս չրջաններուն մէջ քիչ ու չատ յեղափոխական
զաղափարը մուտ դառն էր չորհիւ Ժիրայրի : Բայց Ժի-
րայրն ալ նպատակադրմար ծրագիր մը չէր ունեցած :
Շէ , է , որ երիտասարդները վարժեցուցած էր չարքաշ
կեանքի , քաջութեան , զրկանքի , բայց ինչ չպէս և ինչ բանի
սխալի գործածէր այդ ոյժը .— ահա ճիշտ այդ կը պակսէր :
Երիտասարդները միայն վարժուեր էին լաւ գողեր դա-
նալ , նոյնիսկ իրենց հայրենակիցներուն վնասելու պայմա-
նով . . . : Այս աննպասակ գողութիւնները իրաւամբ մեծ
գժգոհութիւն էին յարուցիր ժողովուրդին մէջ :

Ափսոս , որ Ժիրայր այդ պատրաստ ոյժերէն հայու-
կային խմբեր չէր կազմեր , ուղղակի տիրող բէժիւմին վնա-
սելու համար : Միակ գործնական բանը , որ այն ժամանակ
կրնար օգտակար ըլլալ :

Երկրորդ անգամ՝ 1890 Մայիս ամսին՝ Ակն այցելելով
իմ նախկին բնակը՝ փաստաբան Աւագ Էֆ . Աւագեանի
տունը հիւրնկալուեցայ , Կամարակապի մէջ :

Մեզ լուր բերին որ երկու սուսանայի հայ պան-
դակ մը իջեանած են : Տաճկահայերու համար սուսահա-
յերը ազգասիրութեան մարմնացումն էին , անոնց հմայքը

չառ խոր և մեծ էր մեզ համար, ամէն մէկ ուստանայ մեր աչքին կ'երեւային մէջ մէկ Լորիս Մէլիքօֆներ, Տէր Դու-կասօֆներ, Լազարէֆներ, որոնց անուններուն ծանօթա-ցիր էինք ուստօ-թըքական պատերազմին ժամանակ:

Ռուսահայ անուներ զիս մագնիսացուց, ինչպէս նաեւ շատ շատերը: Այդ թուրան ոյժը քայլերս դէպի սրան-դոյն առաջնորդեց:

Պանդսիր ուխտատեղի մը դարձեր էր, լսողը կը վա-դէր վայելելու անոնց հմայիչ տեսութիւնը:

Թէեւ անոնք իրրեւ վաճառական կը ճամբորդէին, ու-նենալով իրենց հետ քանի մը պարսկական չափեր, բայց ապրիլիցներուն չափով բացին իրենց սիրտը:

Սիման Նազիրեանց (Թիֆլիզեցի) և Ռաֆաէլ Մովսէս-եանց (Թաւրիզեցի) իրրեւ չրջիկ պրօպագանդիստներ Տաճ-կահայ գաւառները դրսևում էին Հնչակեան կուսակցու-թեան կողմէ:

Ուրախութիւնս անտահման էր, վերջապէս որոշ ծրա-զրով մը պիտի կրնայինք գործել: Մեր հասնողը և ոյժը աննպաստակ չպիտի վաճառէին...

Ճիշտ էր որ չրջիկները մատուցական ոյժ մը չէին ներկայացներ, հետեւաբար իրենք ալ լաւ մտրած չէին կուսակցութեան սկզբունքները, ճիշտ է որ բնկերվա-րական գաղափարները մեր բմբուռողութենէն շատ հե-ռու էին, որովհետեւ տաճկահայերս բնաւ պատրաստուած չէինք և չէինք ալ կարող հասկնալ հարեանցի բացառ-րութիւններով: Այն աչս ամենը ճիշդ էր, բայց մեր ին-չուն էր պէտք սօցիալիզմը, դէմօգրատիզմը, մեր փնտ-ռածը Յեղափոխութիւնն էր, կազմակերպուած ոյժն էր, ինչ որ կարելի էր գտնել «Հնչակեան» կուսակցութեան ծրագր. և մէջ: Այդչափը մեզ համար բաւական էր, մենք գործնական մարդիկ էինք, ծրագրին միայն գործնական մասերը աչքի տեսչ ունենալով ջերմօրէն փարեցանք այդ կուսակցութեան:

Տեղն է այստեղ քննադատել կուսակցութեան լիզր-ները, որոնք տանց Տաճկահայ կեանքին ծանօթ լլլալու բնկերվարական եւ դէմօգրատական գաղափարներով խնայում, մանաւանդ Ռուսահայ անհասկնալի լեզուով մը գրւած և օսարանցիւն թէքնիք բառերով լեցւած ծրագիր մը կուսային տաճկահայերուն ձեռքը: Ես որ քիչ ու շատ վարժ էի ուստանայ լեզուին, չէի հասկնար, ալ ուր մնաց տաճկահայ ժողովուրդը...: Մեր ժողովուրդը գրօթար աւետարանը աւելի լաւ կը հասկնար, քան թէ Հնչակեան կուսակցութեան ծրագիրը:

Բայց ինչպէս ըսի, տաճկահայ ժողովրդին ճամբայ մը ցուցնալ պէտք էր, և այդ ճամբան ժողովուրդը կար-ծեց գտնել Հնչակեան ծրագրին մէջ, անկէ քաղեց ինչ որ իրեն պէտք էր, տանեակներ կազմել, զինուիլ, յե-ղափոխական թերթ կարդալ, հայրուկային խմբեր կազ-մել, վերջապէս ապագայ ապստամբութեան մը համար պատրաստուիլ:

Մեր ասոյթին գործը եղաւ Ակնայ մէջ մանտափուղ մը կազմել: Շրջիկները մեկնեցան դէպի Խարբերդ:

Ուտիկանութիւնը խանձիէն խանալով երկու ուստա-հայերուն յեղափոխական լլլալու ամիջապէս ձերբակալել սկսաւ անոնց մօտ յաճախողները—չգիտեմ ինչպէս իմ անուան չէր յայտնուած:

Բանտարկեալները հրաչապօրժ կաշառքին հարձիւ խո-կոյն ազատուեցան: Բայց միեւնոյն ժամանակ լաւ տախք որ չրջիկները Խարբերդի մէջ ձերբակալուած են, Ակնէն գացած հեռագրին հետեանքով:

Շրջիկները, իրը պարսկահաղատակ չափի վաճառա-կաններ, Պարսկի Հիւսպատտին միջնորդութեամբ ազատ-ուեցան:

Տիվրիկ վերապառնալէս յետոյ ծածկալը մեկանով համակ մը գրեցի անոնց, եւ պահանջեցի, որ մէկը Տիվ-րիկ գաց միտսին կազմակերպելու համար այդ չրջանը:

Քանի մը օրէն Սիմօն Նաղիւրեանցը Տիվրիկ հասաւ :
Նախ քան Սիմօնի գալը եւս արդէն նախապատրաստ-
տական կարգ մը ժողովներ կազմեր էի . բացառելով
կողմակերպութեան մը անհրաժեշտութիւնը :

Սիմօնը ինձ մօտ էր իջած , հետեւորար աւելի քար-
մար սեպեցի Հայ հասարակութիւնը մեր առւեր հրաւիրել :
Բայց որովհետեւ ամբողջ ժողովուրդը մէկ անգամով հրա-
ւիրել կարելի չէր , ուստի ամէն գիշեր թաղ թաղ կը
հրաւրէի , ժողովուրդը լրջութեամբ եւ հետաքրքրու-
թեամբ մասի կ'ընէր Սիմօնի եւ իմ խօսածներս :

Քանի մը օրուան մէջ գրեթէ Տիվրիկի ամբողջ հայ
հասարակութիւնը գաղափար կազմեց յիշատիւնութեան
վրայ :

Անխտիր բոլոր Հայերը հրաւիրելը անշուշտ մեծ ան-
խտհմութիւն մըն էր , առանց կատկածելու թէ անոնց մէջ
կրնան գտնուիլ թուրքերն եւ ցածասոգի արարածներ :

Իմ այս անխտհմութիւնը այժմ այսպէս կը բացատրեմ :

Նախ , հայ յիշատիւնական շարժումը նոր բլլալով
կատաւարութիւնը մեծ ուշադրութիւն չէր կրնար բնծա-
ել , երկրորդ անգամ էի , երրորդ , բնաւ մտքէս չէր
յանցներ թէ իր իսկ բարեքին համար աշխատուած ժող-
ովրդին մէջ պիտի գտնուէր մէկը որ զիս մօտեցու չափ
ստորնանար . . . : Չէ՞ մի որ մեկը ամենքի եւ ամենքը մե-
կի համար էր , չէ՞ մի որ դուրսէն անխտիր բոլոր Հայե-
րու համար էր . . . :

Կ'երեւայ թէ Սիմօնն ալ ինձ նման անխորձ եւ միտ-
միտ էր , որովհետեւ ոչ մէկ նախազգուշական խօսք չը-
րաւ ինձ , նոյնիսկ աւելի ուրախ կ'ըլլար ու կ'ողեւորուէր
երբ ժողովները աւելի բազմամարդ կ'ըլլային :

Մեր այս անխտհմութեան եւ միաւնութեան փա-
ռակար հետեանքները կրեցինք եւ ժողովուրդին ալ կրել
տալինք . . . :

Ամբողջ ժողովուրդը մեր քարոզներէն մաղնիսացած
էր , նոյնիսկ կանայք իրենց վարդերը արամազրելի կ'ը-
նէին յիշատիւնական գործին . . . օր մը առաջ բռնակա-
լութեան լուծը թօթափելու յոյսով . . . :

Կարող եւ ազդեցիկ անձերէ մասնաւորապէս մը կազմեցինք :

Մասնաւորապէս հետեւեւորներ չափ վատահայի եւ անձ-
նուէր երիտաւարդներ առնելով մօտակայ Ս . Լուսաւորիչ
վանքը գացինք : Գիշերը այնտեղ անցնելով՝ առտուն կա-
նախ եկեղեցի իջանք խորանին առջեւ մեր ուխտն ու
երդումը կատարելու համար :

Խորին եւ սպաւորիչ լուսնեան մէջ Սիմօնը սկզանին
առջեւ անցնելով երդման ձեւակերպութիւնը կատարեց ու
բոլորս անոր օրինակին հետեւեցանք :

Եկեղեցիէն դուրս կանք կարծես բոլորովին սրտա-
ցած , անէացած . այլեւս աշխարհիկ ոչ մէկ վայելք սեղ
չունէին մեր սրտերուն մէջ , մեր միակ մտածումն ու
նպատակն էր Սուրբ Գործը , մենք մեզ բոլորովին նուխ-
րած էինք անոր :

Ուրախ արամազրութեան տակ հրացանաձգութիւն-
ներ եւ նշանաւսութեան փորձեր կատարեցինք : Սիմօնը ա-
ւելի բողոքարկութեան բացատրեց ծրագիրը եւ յորդորեց
որքան կարելի է շատ եւ լաւ ղէնք ձեռք բերել :

Նոյն տարին Կարին պատահած ցոյցը , ժողովուրդի յի-
շատիւնական արամազրութեան բարձրանալուն մեծ գտել
տուած էր եւ այն հաւատքը ներշնչած թէ՛ ամէն տեղ
ուրեմն հայը պատրաստուած է ազադաց բնոյ հանար ու-
պատմութեան . . . :

Այս միամիտ հաւատքով զանազան քաղաքներու
մէջ մրցում մը սկսած էր , աւելի լաւ գլխուելու , աւելի
ուժեղ կազմակերպուելու :

Ժողովուրդը ղէնք կը պահանջէր արժէքը իր գրադ-
նէն վճարելու պայմանաւ :

Վանքէն քաղաք վերադառնալով, Զիմառացի Սը-
փազը Օղլու Յովհաննէսը (Պրօշնէց) Տրապիզոն Պետա-
Մարիմեանին զրկեցնէր, Սիմօն Նասիրեանցի մէկ յանձ-
նարարական նամակով, որպէսզի Տիվրիկ զէնք փոխադրէ :
Սիմօնը մեզ յայտնած էր որ «Հնչակեան» կուսակցու-
թիւնը Տրապիզոնի մէջ զէնքի տէրի մը ունի!!!

Խեղճ Սըփազը Օղլուն եօթը օր ճամբորդելով Տրա-
պիզոն կը հասնի և զէնքի գոյութիւնը երեւակայութեան
ծնունդ բլլալը հաստատելով ձեռնառայն Տիվրիկ կը վե-
րադառնայ :

Սիմօնը արդէն Տիվրիկէն հեռանալով Արտիկը
գաղթած էր :

Այս խաբուսիկ զէնքը ժողովուրդին և իմ վրայ շատ
վատ ազդեց , մեր եռանդը ու արամաղրութիւնը փճացուց :

Անկէ վերջը կասկածով սկսայ նայիլ Հնչակեան կու-
սակցութեան վրայ , հաւատքս և վստահութիւնս խախ-
տած էր :

Բայց և այնպէս բուն գործին վրայ հաւատք ու-
նէի , առանց ուշադրութիւն դարձնելու Սիմօնի անձիւզ
տեղեկութեան , ես գործը շարունակեցի , նոյնիսկ ժողո-
վուրդին եռանդը և արամաղրութիւնը վստահեցու հա-
մար , ես ինձ թոյլ տուի փոքր սուտ մը խօսիլ՝ յայտ-
նելով որ անակնկալ արգելքի մը հետեանքով զէնքերը
Տրապիզոն դու չես հասած , Սիմօնը այս արգելքէն տե-
ղեկութիւն չէ ունեցած ևւայն :

Սիմօնի հեռանալէն քանի մը օր յետոյ համալի հա-
զուստով հայ մը եկաւ մօտս , յայտնելով որ , ինքը Մշի-
ցի է և Խրիմեան Հայրիկի կողմէ զրկուած :

Ինչ նպատակաւ : Ինչն ալ չէր գիտէր , դուցէ՛ խա-
չագոյ մըն էր : Հաստատ բան մը չեմ կրնար բռն , որով-
հետեւ սուսնս ամսի մը չափ մնալէ յետոյ Տիվրիկէն հեռա-
ցաւ : Մօտս դնուած միջոցին ձիս կը խնամէր , այնպէս
որ շատեր պարզ ծառայ մը կարծեցին :

Կազմակերպական գործը յաջող տուաջ կ'երթար , թէ
քաղաքը և թէ գիւղերը հետզհետէ նոր խումբեր կը
կազմուէին :

Այդ միջոցներուն Պոլսէն Ծ-6 Խանավիցցի հայ երի-
տասարդներ եկած էին և իրենց սեփական հրացաններով
հայդուկային խումբ մը կազմած : Իրենց ներկայութիւնը
գիւղէն գաղանի պահած էին , անոնց դալը գիւղացիք
չէին գիտեր , ցերեկները լուսնիւր կը մնային իսկ շատ քիչ
անգամ զիշերներ գիւղ կ'երթային :

Իրենց այդպէս գաղտի մնալուն նպատակն է եղեր ,
գիւղին հայ միւսերը իրրեւ կասկածելի անձնաւորութիւն
տէրօրի ենթարկել , առանց իրենց վրայ կասկած հրաւիրելու :

Այս մտադրութիւնն իսկով անոնց հետ տեսնուելու
համար ժամադրութիւն մը որոշեցի իրենց գիւղին մօտերը :

Անոնց բացատրեցի մեր սկսած կազմակերպական գոր-
ծը , իրենց մտադրած տէրօրով՝ դու սաղմնային վիճակի մէջ
գտնուած մեր գործին փնտխնուն հաւանականութիւ-
նը : Համոզեցի , որ միաստամանակ համբերեն , աւելի նը-
պատաստը պայմաններու մէջ գործի սկսելու համար :

Խորհուրդս մօրիկ բնկով իրենց տուները գացին ,
որպէս թէ նոր կուգային Պոլսէն :

Առանմարդ Վոզմու Թօգաթիւսներ , որ ինձ հետ
կ'ապրէր և կազմակերպական գործին կը մասնակցէր ,
Պոլսի զրկեցի և ես ալ ճամբայ ելայ գիւղերը կազմակերպելու :

Մեծ Արմտանի մէջ քիչ մը խոհմութեամբ գործե-
ցի : Նախապէս ձեռք տուի և համոզեցի ուսուցիչ Քէրէմ-
եան պատուելին և միայն անոր կողմէ հրաւիրուած վս-
տահելի երիտասարդներուն հետ , շատ գաղանթէն , գի-
շերային մէկ քանի ժողովներ կազմեցի մօտակայ ջրաղա-
ցի մը մէջ :

Գործին շարունակութիւնը ինչպէս նաեւ մօտս գտ-
նուած բոլոր Հնչակ թերթերը և կազմակերպութեան ծը-

բազիրը անոր յանձնեցի։ Այս զգուշութիւնը յետոյ ինձ
համար չառօգտակար եղաւ. ձերբակալման պարա-
զային մօտս միւսիւր (Վատակար) բան մը չէր զսնուեր։
Միայն Քէրէմեան պատուելիին յանձնարարեցի, որ եթէ
իմ անցնելիք գիւղերէս թերթ ու ծրագիր ուզեն, առանց
կատկածելու յանձնէ, քանի որ պարբերաբար իրեն տեղեկու-
թիւն տրուի տայի կազմելիք խումբերու մասին։

Այսպէս ալ կազմակերպեցի բոլոր գիւղերը, խումբերը
իրարու և Արմատան հետ յարաբերութեան զննելով։

Ինձք գիւղի մէջ ալ Բինկեանցի Սաչատուր պատուե-
լին կապ կը պահպանէր Արմատան հետ։

Հոգեկան մեծ բաւարարութիւն կ'զգայի տեսնելով
գիւղեր և քաղաքներ կազմակերպական ցանցերով պա-
տած։

Ահա այսպէս յեղափոխական եղայ։

ՎԵՐՁ

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

1. Բնդարձակ Դպրոցական Առողջապահություն.— 673 էջ,
80 և 120 սրտկիր, (Սևասցիչներու, ստամոքներու, ծնողներ-
րու և Կալոցական բժշկիչներու համար): Դին 15 Քրանք:
Տաճկաստանի համար ղեղջուած՝ միայն 20 դրու:
2. Ժողովուրդին Վարկականեր.— Հայ Յեղովութեան կեան-
քէն. չորս դորձողութեամբ տրամա. Դին 5 դրու:
3. Օրականներու Անունը.— (Ենթակէ միջեւ 15 տարեկան
հասակը), ղեղջուած՝ Դին 20 դրու:
4. Աղջկան մը Յիշատակարանը.— (Վկայ) Դին 5 դրու:
5. Փունջ Դիւանան.— (Քաշի, երազի, զնաշխարհեան և
այլնի մասին), Դին 5 դրու:
6. Վարս.— (Վկայ), Դին 1 դրու:
7. Հակասացի.— (Վկայ), Դին 1 դրու:
8. Վարժարանին Պատմական Աւեր.— (Վկայ), Դին 1 դրու:
9. Միտի և Դրիւի.— (Վկայ), Դին 1 դրու:
10. Մարիւն ք. Հայկանութ.— (Վկայ). Ապրում:
11. Մարկոսեան ամենամեծ Թանգարան.— (Հաղաւորա-
կան). Ապրում:
12. Մարիւ և Ազնաւութիւնը.— Ապրում:
13. Համիտի Օրէնք.— (Երեւոյնի Հայ Յեղովութեան կեան-
քէն). Պատմ. Բ. ԻՄ ՓԱՅԻՒՄՅԸ, Դին 1 դրու:

ԴԻՆ 1 ՂՐԸ.

Յարգ., ՍԵՐԱՍԻԱՆԻՍԻՆ